

УДК 378.4:502:91:62 :63(477.83)“1784/1805”

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-4\(34\)-2015-2033](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-4(34)-2015-2033)

Лозинський Роман Мар’янович доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, тел.: (032) 239-47-69, <https://orcid.org/0000-0001-5435-7636>.

КАФЕДРА ПРИРОДНИЧОЇ ІСТОРІЇ, ФІЗИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ І РІЛЬНИЦТВА У ЛЬВІВСЬКОМУ ЙОСИФІНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 1784–1805 РР.

Анотація. Стаття присвячена розвитку вищої освіти в Україні в останній чверті XVIII ст., зокрема запровадженню нових навчальних дисциплін. Її мета – дослідити історію кафедри природничої історії, фізичної географії, технології та рільництва, що існувала у Львівському Йосифінському університеті в 1784–1805 рр. Автором проаналізовано історичні передумови заснування кафедри, зміну назви, діяльність професорів, які її очолювали, дисципліни, що викладали студентам, а також навчальну літературу, яку використовували в освітньому процесі.

У 1784 р. у Львівському Йосифінському університеті вперше в Україні створено посаду професора натуральної історії та фізичної географії, що фактично означало відкриття відповідної кафедри. У наступні роки на кафедрі почали викладати також технологію та рільництво, у зв’язку з чим назву посади професора було змінено. Створення кафедри природничої історії, фізичної географії, технології та рільництва у Львові стало важливим етапом у розвитку природничих наук (зокрема, фізичної географії), а також технічних і сільськогосподарських дисциплін у Західній Україні. Це була перша кафедра в університетах України, у назві якої з’явилося слово “географія”. Професорами на ній були А. Гільтенбранд (у 1784–1792 рр.) та Е. Кіршбаум (1792–1805 рр.).

Поява кафедри природничої історії, фізичної географії, технології і рільництва стала можливою завдяки швидкому розвитку в XVII–XVIII ст. у Європі природничих наук і прикладних дисциплін. Важливу роль у заснуванні подібних кафедр в австрійських університетах відіграли освітні реформи Герарда ван Світена та його послідовників.

Студенти навчалися за підручниками, офіційно затвердженими у Відні. Природничу історію вивчали за книгою відомого німецького натураліста Йоганна Еркслебена. Технологію викладали за підручником

німця Йоганна Бекмана, який також був автором підручника з рільництва. Фізичну географію спочатку вивчали за виданнями шведа Торберна Бергмана. У 1789 р. у Відні з'явився австрійський підручник з фізичної географії для університетів, автором якого був угорець Людвіг Міттерпахер.

Ключові слова: Львів, Йосифінський університет, природнича історія, фізична географія, технологія, рільництво, А. Гільтенбранд, Е. Кіршбаум.

Lozynskyy Roman Marianovych Doctor of Science in Geography, Professor, Head of the Department of Geography of Ukraine, Lviv Ivan Franko National University, Lviv, tel.: (032) 239-47-69, <https://orcid.org/0000-0001-5435-7636>.

DEPARTMENT OF NATURAL HISTORY, PHYSICAL GEOGRAPHY, TECHNOLOGY AND AGRICULTURE AT THE LVIV EMPEROR JOSEPH'S UNIVERSITY IN 1784–1805

Abstract. The article is devoted to developing higher education in Ukraine in the last quarter of the eighteenth century, mainly introducing new academic disciplines. Its purpose is to study the history of the Department of Natural History, Physical Geography, Technology, and Agriculture, which existed at Emperor Joseph's University of Lviv from 1784 to 1805. In particular, the author analyses the historical background of its foundation, the change of name, the professors who headed it, the subjects taught to students, and the educational literature used in the teaching process.

In 1784, for the first time in Ukraine, the position of professor of natural history and physical geography was created at Emperor Joseph's University in Lviv, which gives grounds to talk about the opening of a corresponding department. The following year, this department began teaching technology alongside agriculture. The title of the professor's position was changed accordingly. Establishing the Department of Natural History, Physical Geography, Technology, and Agriculture in Lviv was an important milestone in developing natural sciences in Western Ukraine, especially physical geography, as well as engineering and agricultural sciences. It was also the first department in Ukrainian universities to have the word 'geography' in its name. The professors of the department were A. Hiltenbrand (in 1784–1792) and E. Kirschbaum (1792–1805).

The rapid development of natural sciences and practice-oriented disciplines in Europe in the seventeenth and eighteenth centuries resulted in the emergence of departments of natural history, physical geography, technology,

and agriculture. In Austrian universities, the educational reforms of Gerard van Swieten and his followers made the emergence of departments similar to the one in Lviv possible.

In the Austrian universities of the last quarter of the eighteenth century, students were taught using textbooks officially approved in Vienna. Students studied natural history using a famous German naturalist, Johann Erxleben's textbook. Technology was examined using a textbook by the German Johann Beckmann. He was also the author of a textbook on agriculture. Physical geography was initially taught using a textbook by the Swede Torbern Bergman. In 1789, an Austrian textbook on physical geography for universities was published in Vienna, written by the Hungarian Ludwig Mitterpacher.

Keywords: Lviv, Emperor Joseph's University, natural history, physical geography, technology, agriculture, A. Hiltenbrand, E. Kirschbaum.

Постановка проблеми. У розвитку кожної науки важливим етапом є уведення її в систему вищої освіти, зокрема виділення як окремої навчальної дисципліни. Це є формою усамостійнення науки, її інституалізації, ознакою того, що в суспільстві в ній є потреба. В Україні для розвитку багатьох наук особливо важливе значення мав т. зв. “Львівський Йосифінський університет” – державний заклад вищої освіти, який в 1784 р. створив у Львові австрійський цісар Йосиф II за взірцем університетів у інших містах Дунайської імперії. Саме в ньому вперше в межах території сучасної України створено всі чотири класичні факультети: філософський (підготовчий), медичний, теологічний, юридичний (у раніших українських вищих школах їх було лише два – філософський і теологічний), а також уперше розпочалося викладання як окремих дисциплін багатьох суспільних і природничих наук.

В останні роки в науковій літературі з історії географії траплялося декілька згадок про т. зв. “кафедру природничої історії, фізичної географії, технології і рільництва”, яка існувала на філософському факультеті Львівського Йосифінського університету в період від його відкриття до перетворення у лицей (1784–1805). Однак усі згадки про цю кафедру дуже непевні, потребують конкретизації. Дослідження, що стосується інформації про неї, є важливим для розуміння розвитку у Львівському університеті (загалом у Львові й Україні) не лише географії, але й біології, геології, сільськогосподарських і технічних наук.

Мета цієї статті – дослідити історію кафедри природничої історії, фізичної географії, технології і рільництва у Львівському Йосифінському університеті, зокрема історичні передумови її заснування, зміну назви, професорів, які її очолювали, навчальні дисципліни, які там читали, а також навчальну літературу, що використовували в освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про історію кафедр і професорів Львівського університету первинну інформацію надають архівні матеріали, які зберігаються в Державному архіві Львівської області (фонді 26 “Університет ім. Яна Казимира у Львові”, опис 5 “Особові та пенсійні справи професорсько-викладацького складу та службовців Університету”) [1; 2]. Першим ґрунтовним дослідженням про ранні етапи історії Львівського університету є праця Людвіка Фінкеля (1858–1930), “Історія Львівського університету до 1869 р.” (“*Historia Uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869*”) опублікована у 1894 р. [3]. У ній він навів перелік кафедр університету до 1869 р. та професорів, які їх обіймали. Коротка інформація про кафедри Львівського Йосифінського університету є у двох томах видання “ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка” [4]. У розвідці Амврозія Андроховича (1879–1942) “Львівське “*Studium Ruthenum*” є окрема згадка про кафедру природничої історії, фізичної географії, технології і рільництва [5]. Австрійський науковець М. Свойтка (M. Svojtka) дослідив освітній процес і навчальну літературу з природознавчих наук у 1749–1849 рр. у Віденському університеті, за взірцем якого організовувався освітній процес в інших вищих школах Австрійської монархії [6]. З останніх публікації про історію Львівського університету в австрійський період виділимо монографію В. Качмара “Львівський університет у 1784–1918 роках: організаційні, освітньонаукові та національні трансформації” [7].

Виклад основного матеріалу. Назва кафедри. Усі сучасні згадки про кафедру природничої історії, фізичної географії, технології і рільництва у Львові в Йосифінському університеті пов’язані зі статтею “Львівське *Studium Ruthenum*” українського педагога й історика Амврозія Андроховича (1879–1942), яку він опублікував у 1920-х роках у п’яти томах “Записок НТШ” [5]. У ній він порівняв структуру філософського факультету *Studium Ruthenum* (заклад із руською мовою навчання, що діяв при університеті та готував майбутніх греко-католицьких священників) і *Studium Latinum* (власне університет, факультети й кафедри, де вчили латиною). Зокрема, А. Андрохович пише:

“Кермуючись провідною думкою, щоби подати пропедевтику добогословських студій, по його думці, необхідну, заснував уряд тільки 3 катедри: філософії, математики і фізики (на *Studium Latinum* – Л. Р.). Для порівняння подаю число катедр на філософичнім віділі *studii latini*: 1. логіка, етика і метафізика; 2. математика чиста і примінна; 3. геометрія; 4. фізика; 5. всевітня історія; 6. історія природи з фізичною географією, технольоґією і рільництвом; 7. дипломатика і нумізматика; 8. клясична філософія і естетика; 9. німецька мова і письменство” [5, т. 132, с. 197].

Однак у фундаментальних виданнях з історії Львівського університету, зокрема в “*Historia Uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869*” Л. Фінкеля і “ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка”, згадки про таку кафедру немає [3; 4]. Натомість у переліку кафедр університету є одразу дві кафедри природничої історії – загальної природничої історії на філософському факультеті (створена в 1784 р.) і спеціальної природничої історії на – медичному (1787 р.). Очевидно, що А. Андрохович, пишучи про кафедру природничої історії, фізичної географії, технології і рільництва, мав на увазі одну з названих вище кафедр, а саме – кафедру загальної природничої історії (або просто – природничої історії) на філософському факультеті.

Щоби пояснити причини плутанини з назвами кафедр спочатку зауважимо, що в XVIII ст. й раніше, в університетах не було поняття “кафедра” в сучасному розумінні як колективу людей, навчального підрозділу. Фактично “кафедра” – це було штатне місце для професора, який читав лекції з предметів у межах певної наукової галузі. Поділ на кафедри був доволі умовним, часто це вже пізніші історики освіти виділяли в певному університеті різні кафедри. Реальною структурною одиницею була викладацька посада професора [7, с. 113]. А професорів у Європі частіше називали за назвами предметів, які вони читали. Зазвичай кількість кафедр в університеті відповідала кількості професорів. Лише в XIX ст. на кафедрах, крім посад професорів, почали також з’являтися інші посади: ад’юнкти, доценти, асистенти, демонстратори й ін.

Сучасні переліки кафедр Йосифінського університету джерелом мають список кафедр за 1784–1868 рр., який уклав Л. Фінкель [3, с. 350–351]. Однак цей список охоплює 84 роки, тобто не лише йосифінський період, а й пізніші етапи в історії Львівського університету. Зрозуміло, що за цей час у межах виділених ним кафедр неодноразово змінювалися назви посад професорів і предметів, які вони читали. Тому Л. Фінкель для найменування кафедр за увесь період, який він дослідив, узяв широкі назви базових дисциплін. Хоча в тексті він час від часу використовував дещо інші, ширші, назви кафедр, які були в конкретні роки. А. Андрохович також використав книгу Л. Фінкеля, але й додатково залучив матеріали Львівської духовної семінарії [5, т. 132, с. 197]. Крім цього, на відміну від польського історика, А. Андрохович узяв лише 18 років, тобто період існування *Studium Ruthenum* (1787–1805 рр.), і називаючи кафедри, орієнтувався на чинні на той час назви посад професорів. Тому в найменуванні кафедр обох авторів є доволі суттєві відмінності (табл. 1).

Таблиця. 1

**Назви кафедр філософського факультету Львівського
Йосифінського університету в працях А. Андруховича й Л. Фінкеля**

А. Андрухович <i>період 1787–1805 рр.</i>	Л. Фінкель <i>період 1784–1868 рр.</i>
логіка, етика і метафізика	філософія
математика чиста і примінна	математика
геометрія	геометрія
фізика	фізика
всесвітня історія	історія
історія природи з фізичною географією, технологією і рільництвом	натуральна історія
дипломатика і нумізMATIKA	допоміжні історичні науки
класична філологія і естетика	філологія і естетика
німецька мова і письменство	німецька мова і література

Джерело: [3, с. 350–351; 5, т. 132, с. 197].

Матеріали Державного архіву Львівської області підтверджують, що в Йосифінському університеті офіційне використання мали розширені назви посад професорів (і, відповідно, кафедр), за переліком предметів, тобто за принципом, який використав А. Андрухович. Зокрема, у заголовку особистої справи першого професора кафедри А. Гільтенбранда записано німецькою мовою “*ausserordentlicher lehrer ver Naturgeschichte, phisicalicher Allgemeine Erdbeschreibung*” (дослівно – “надзвичайний викладач природознавства й загального фізичного опису Землі”, інакше кажучи – природничої історії і фізичної географії), нижче пізніше додано “*und Technologie*” (“з технологією”), а зліва зазначено дату уточнення – 1789 р. (рис. 1) [2]. На підставі цього запису можна стверджувати, що з 1784 р. у Львові в Йосифінському університеті була кафедра (як штатна посада професора) природничої історії і фізичної географії, а з 1789 р. – природничої історії, фізичної географії і технології.

У справі А. Гільтенбранда є також два записи безпосередньо про його посадові обов’язки (рис. 2 і 3). На першій сторінці чітко записано латиною, що він в 1784/1785 н. р. викладав натуральну історію і фізичну географію (*Historia naturalis et Geograraphia phisica*), а з 1785/1786 н. р. ще додатково технологію (*Technologia*) (рис. 2) [2]. Річ у тім, що в 1784 р., у рік відкриття Йосифінського університету, навчання на філософському факультеті тривало два роки. Природничу історію в поєднанні з фізичною географією вчили на першому. Однак уже наступного 1785 р. додано третій рік філософських студій [3]. А до переліку предметів додано технологію.

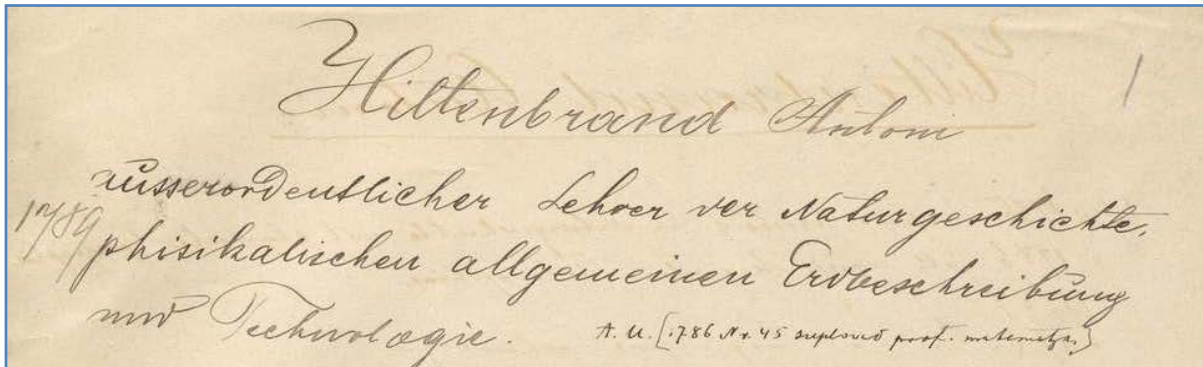

Рис. 1. Заголовок особової справи А. Гільтенбранда [2].

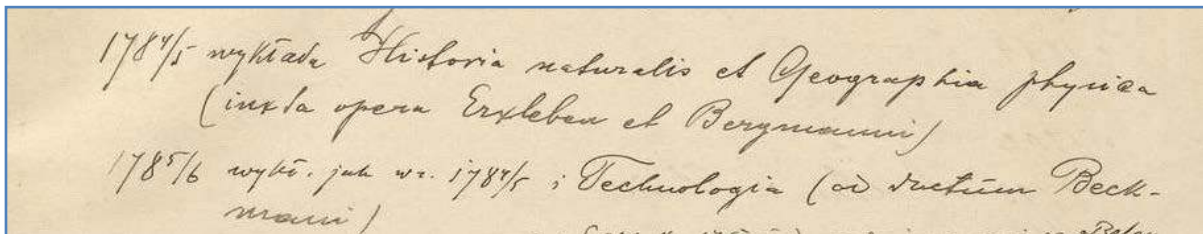

Рис. 2. Запис на першій ст орінці особової справи А. Гільт енбранда [2].

На другій сторінці архівної справи А. Гільтенбранда записано всі його посади у Львові з 1785 р. станом на початок року (рис. 3).

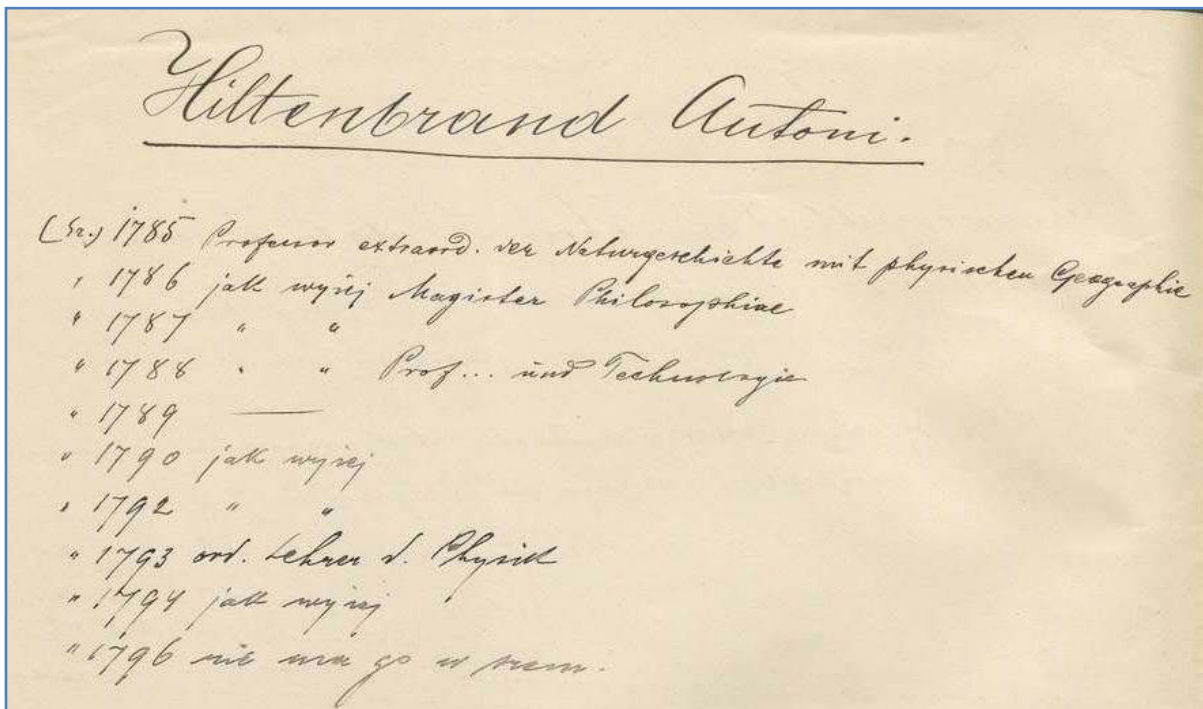

Рис. 3. Запис на другій ст орінці особової справи А. Гільт енбранда [2].

У 1785 р. він – екстраординарний професор натуральної історії і фізичної географії. У 1786 р. додано академічний ступень – магістр

філософії. З 1788 р. – професор натуральної історії, фізичної географії і технології. У 1793 р. – викладач фізики (А. Гільтенбранд змінив кафедру). Тобто найтриваліший період свого перебування у Львові він був професором натуральної історії, фізичної географії і технології.

Архівної особової справи Е. Кіршбаума, другого професора кафедри, не віднайдено. Однак Л. Фінкель пише про нього також як про професора натуральної історії, фізичної географії і технології, а також зазначає період, коли він обіймав цю посаду – 1793–1805 рр. [3, с. 68]. Цікаво, що у назвах посад обох професорів бракує “рільництва”, яке є в назві кафедри в А. Андроховича. Правдоподібно, рільництво читали спочатку як практичну частину природничої історії або як розділ технології (технологія обробітку землі). Згодом його виділили окремо, можливо, уже десь ближче до 1800 р. Тому А. Андрохович додав рільництво до назви кафедри. Могло бути і таке, що офіційно у назву посади і кафедри його не ввели, однак як окремий предмет запровадили. Тому неофіційно “рільництво” також іноді додавали до назви посади професора.

Йосифінський університет у Львові створювався за взірцем інших вищих шкіл Австрії, передусім Віденського університету. М. Свойтка, дослідник історії природознавства у Віденському університеті в 1749–1849 рр., зазначає, що у ньому спочатку на філософському факультеті вчили лише природничу історію, потім її переведено на медичний факультет. Однак в 1783 р., з ініціативи Готфріда ван Світена (1733–1803)⁹, на філософському факультеті створено кафедру природничої історії і фізичної географії [6].

Пояснюючи реформу, Готфрід ван Світен писав, що студентам спочатку потрібно знати витвори природи у “висхідній ієрархії” (мінералогія, ботаніка, зоологія, тобто тогочасна природна історія – Л. Р.), а потім треба показати їхній розподіл на Землі (фізичний опис Землі, фізична географія, – Л. Р.) [6]. Такою була мета створення кафедри природничої історії і фізичної географії на філософському факультеті у Відні. Відповідно, коли на другий рік реформи Готфріда ван Світена відкрито університет у Львові, у ньому, як і у Відні, на філософському факультеті створено кафедру природничої історії і фізичної географії. Натомість на медичному факультеті за реформою Готфріда ван Світена, з’явилася кафедра спеціальної природничої історії (у Відні – з 1786 р., Львові – з 1787 р.). Майбутніх медиків на цій кафедрі вчили законів природи та пояснювали вплив “природних витворів” у “найширшому розумінні” [6].

⁹ Син Герарда ван Світена (1700–1772), відомого австрійського освітнього діяча голландського походження, реформатора системи вищої освіти в державі.

У Відні на створеній у 1783 р. кафедрі природничої історії і фізичної географії філософського факультету працювали [8]:

– Петер Йордан (нім. *Peter Jordan*) – у 1783–1785 рр., згадується як професор природничої історії і фізичної географії;

– Ернст Йозеф Маєр (нім. *Ernst Joseph Mayer*) – 1787–1800 рр., професор природничої історії, фізичної географії і технології;

– Вінцент Блаха (нім. *Vinzenz (Vinzent) von Blaha*) – 1801–1817 рр., професор загальної природничої історії, фізичної географії і технології. До 1801 р. читав ці ж предмети в університеті Праги.

На основі досліджень А. Андроховича і Л. Фінкеля, матеріалів справи А. Гільтенбранда й відомостей про кафедри університету Відня, робимо висновок, що в 1784–1805 рр. еволюція назви кафедри з першим предметом “природнича історія” на філософському факультеті Йосифінського університету у Львові була такою:

– спочатку, в 1784 р., створено кафедру й уведено посаду професора природничої історії і фізичної географії;

– через рік додано предмет “технологія”, в 1787/1788 н. р. назву посади офіційно змінено на “професор природничої історії, фізичної географії й технології”, в 1789 р. технологію введено у назву кафедри;

– згодом, але не раніше 1793 р., можливо уже ближче до 1800-х років, до назви кафедри додано назву ще одного нового предмета – “рільництво”, або ж змінену назву використовували неофіційно.

Причини появи кафедри. Природнича історія (лат. *historia naturalis*) – це термін, що з’явився в античності, ним позначали всі відомі знання пов’язані з природою, природознавство в найширшому розумінні. Найвідоміший твір з цього часу – це “*Naturalis historia*” Плінія Старшого. У середньовіччі значення терміну звузилося. В XVII–XIX ст. природничою історією називали галузь, що вивчала три “царства” природи, – мінералів, рослин і тварин, іноді додавали ще царство людини як біологічної істоти. Теми з природничої історії ще з XVII ст. почали додавати в програму філософських студій. У першій половині XVIII ст. у провідних університетах Європи її вже читали як окрему дисципліну.

У Австрії природничу історію ввели до переліку навчальних дисциплін на філософських факультетах університетів Відня та Праги ще в 1752 р. Однак, якщо в Празі одразу створили окрему кафедру, то у Відні її читав професор філософії. Саме за Прагою впродовж десятиріч була першість у навчанні цього предмету в Австрії. Кращих професорів з Праги запрошували викладати до Відня. Кафедра натуральної історії на філософському факультеті Віденського університету з’явилася лише в 1774 р. У 1780 р. її переведено на медичний факультет. У 1783 р., як вище

вже йшлося, на філософському факультеті створено кафедру природничої історії і фізичної географії. Остаточно поділ на дві кафедри, кафедру природничої історії та фізичної географії та кафедру спеціальної природничої історії, завершено восени 1786 р., коли рішенням цісаря затверджено нову програму для університету Відня [6]. Цієї ж програми дотримувалися й в інших університетах держави, зокрема у Львові.

Загальну природничу історію з фізичною географією вчили на першому курсі, три рази на тиждень, – понеділок, середа й субота, – по одній годині. Згодом додано технологію з рільництвом – два рази на тиждень, у вівторок і п'ятницю. Природнича історія вчила основ мінералогії, ботаніки та зоології з акцентом на вивчення різних переліків. Фізична географія давала знання про форму й розміри Землі, моря, річки, озера, повітряні маси, температуру повітря, гори, рівнини, вулкани й ін. Предмет “технологія (“технологія та рільництво”)” вчив видобувати мінеральні ресурси, вирощувати рослини, розводити свійських тварин. В університетах відкривали кабінети природничої історії. У Львові його створив Б. Гакет [3]. Тут зберігали гербарії, рештки тварин, зразки мінералів, були сільськогосподарська та нумізматична колекції.

Уведення фізичної географії. Фізична географія (загальний фізичний опис Землі) замінила на філософських факультетах університетів метеорологіку, яку читали ще з середньовіччя. Природознавча праця Аристотеля “Метеорологіка”, як відомо, вважається одним із перших у світі фізико-географічних творів. У книзі визначний грецький філософ здійснив спробу раціонального пояснення доквілля, зокрема, описав моря, вітри, землетруси, урагани, різноманітні атмосферні, приповерхневі, водні явища і процеси.

“Метеорологіку” як частину фізики, з коментарями пізніших авторів, сторіччями повсюдно викладали на вищих студіях, у Львові – ще з 1612 р. у колегіумі єзуїтів [9]. Лише в XVII ст. позиції Аристотеля похитнулися, його твір почали замінювати іншими, зокрема працею визначного математика Р. Декарта “Метеори” (“*Les Meteores*”, 1637) [10]. З розвитком наук про Землю, особливо географії, метеорологіку замінено на фізичну географію. Сприяли цьому нові наукові відкриття, які довели помилковість низки головних теоретичних засад книги Аристотеля, як от концепції двох видів випаровувань, з якою він пов’язував виникнення землетрусів, грому, блискавки, ураганів, північного сяйва, комет, мінералів, металів.

У XVIII ст. в університетах Європи, особливо в Німеччині, фізичну географію (фізичний опис Землі, нім. *Physikalische Erdbeschreibung*) почали вивчати як окремий предмет. Наприклад, професором фізичної географії був Іммануїл Кант (1724–1804) – визначний німецький філософ. Він читав

її в університеті Кенігсберга з 1757 р. У його викладі ця дисципліна включала такі теми: моря, суша й острови, джерела, річки, історія атмосфери, вітри, зв'язок між погодою, земними поясами й порами року, зміни Землі в минулому, мореплавання, спеціальна фізична географія (рослин, тварин, мінералів) [11].

Професори кафедри. Першим професором кафедри природничої історії і фізичної географії в Йосифінському університеті був Антон Гільтенбранд (нім. Antoni Hiltenbrand, 1721–1798) – досвідчений викладач, австрійський освітній діяч родом із Відня, людина дуже різносторонніх інтересів, автор майже 20 посібників і підручників, науково-популярних і просвітницьких праць.

А. Гільтенбранд народився в 1721 р., навчався у Віденському університеті, закінчив медичний факультет. Відомо, що в 1754 р. у віці 33 роки він розпочав викладацьку діяльність як професор історії та географії в колегіумі Терезіаніум (*Theresianum, Öffentlichen Gymnasiums der Stiftung Theresianische Akademie*). Проїшов поступово всі шаблі викладацької діяльності, читав не лише в граматично-риторичних класах, але й на вищих філософських і теологічних студіях різні предмети: фізику, рільництво, математику, загальну історію, географію, природничу історію, теологію. Якийсь час А. Гільтенбранд навчав імператорських пажів, тому його добре знав імператор Йосиф II [3].

Це був один із найдосвідченіших викладачів, що приїхали до Львова у 1784 р. На філософському факультеті він отримав екстраординарну кафедру природничої історії і фізичної географії, нею керував до 1792 р. Номінація його на посаду відбулася 24 вересня 1784 р. А. Гільтенбранд також вчив рільництва учнів латинської семінарії у Львові. У 1792–1794 рр. А. Гільтенбранд очолював ординарну кафедру фізики, далі вийшов на пенсію і повернувся до Відня [3].

Після А. Гільтенбранта посаду професора природничої історії, фізичної географії і технології отримав Емануель Кіршбаум (нім. *Emanuel Kirschbaum*, 1760–1828) родом з Чехії. Працював до 1805 р. На честь вступу на посаду виголосив 12 грудня 1793 р. інавгураційну лекцію на щорічному академічному фестивалі. У 1794 р. її надруковано у Львові. Йоганном Томасом і Йозефом Піллером [12]. До переїзду у Львів Е. Кіршбаум уже викладав хімію, ботаніку, фізичну географію, сільськогосподарські науки та основи технологій в інших закладах освіти. Був колишнім артилерійським офіцером. Наукою особливо не цікавився. На початку ХІХ ст. якийсь час видавав у Львові військову газету (*“Militaerische Zeitung”*) – перше періодичне видання такого типу в Україні.

Після перетворення в 1805 р. університету у Львові в лицей Е. Кіршбаум переїхав викладати у Краківський університет. Йому доручили читати “універсальну зоологію” на філософському факультеті. З цього періоду про нього є не дуже добрі спогади. Як колишній австрійській офіцер він вороже ставився до поляків, своїми обов’язками лектора легковажив, можливо тому, що зоологію не знав дуже добре [13]. У 1810 р. Е. Кіршбаум повернувся до Львова, відомо, що жив у фінансовій скруті, не маючи роботи. У 1812 р. був одним із суддів на конкурсі робіт із рільництва [3].

Бальтазар Гакет. У деяких публікаціях трапляється інформація, що першим професором природничої історії і фізичної географії у Львівському університеті був не А. Гільтенбранд, а Бальтазар Гакет (1739–1815) – відомий австрійський науковець французького походження, медик, геолог, географ і ін. Однак це помилка. Б. Гакет прибув до Львова в 1787 р. (на три роки пізніше від А. Гільтенбранда), щоб очолити на медичному факультеті щойно створену кафедру спеціальної природничої історії. На ній географії не вчили, кафедра існувала до 1805 р. В особистій справі Б. Гакета також немає записів, що він читав фізичну географію. Його записано як викладача спеціальної натуральної історії (у справі нім. “*lehrer speziellen Naturgeschichte*”) [1].

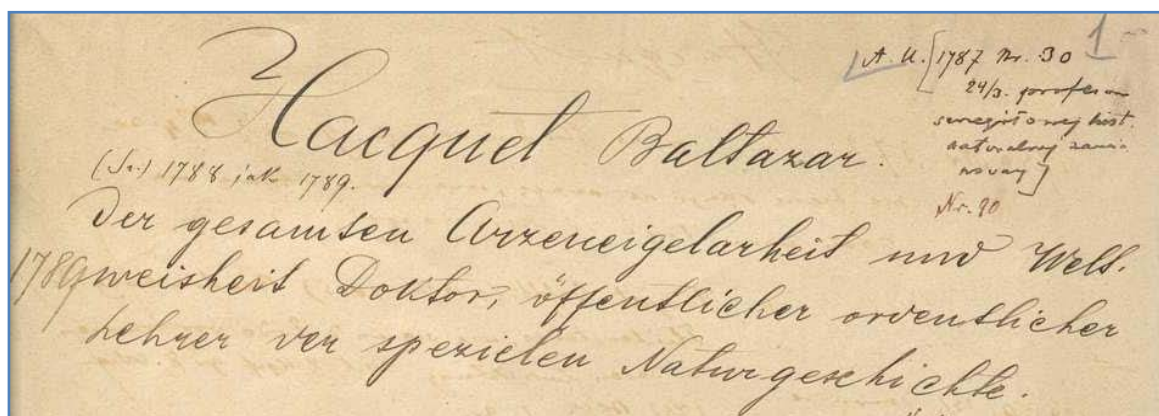

Рис. 4. Заголовок особової справи Б. Гакета [1].

Історію природи (без фізичної географії) вивчали також на *Studium Ruthenum*, однак не на філософському факультеті, а на останньому курсі теологічних студій. А. Андрохович пише, що вона належала до допоміжних предметів, і виділяє кафедру практичної історії природи (рільництва). Тобто головним був акцент на рільництво – вчили “рільництва злученого з історією природи” [5], з огляду на те, що більшість греко-католицьких священників жили в селах. У 1790–1805 рр. її читав Б. Гакет. Він знав чеську, хорватську і словенську мови, а вже у Львові опанував польську й українську. Тому міг порозумітися зі студентами-русинами, а лекції читав

мішаною мовою, використовуючи знання з різних слов'янських мов. Іншими допоміжними науками на *Studium Ruthenum* були практична педагогіка, німецька мова, акушерія, спів і обряд, церковнослов'янська й українська (русинська) мови [5].

Навчальна література. В університетах Австрії, а їх тоді у державі було лише чотири (Відень, Прага, Пешт, Львів), студентів навчали за затвердженими державними органами підручниками. Відступати від них не можна було жодною мірою, це загрожувало професорові втратою кафедри. Це, звичайно, обмежувало можливості викладача у викладанні своєї дисципліни. Однак авторами офіційних підручників були найвідоміші професори університетів Відня, Праги, Пешта, або провідних університетів Німеччини, інших країн Європи. В особистій справі А. Гільтенбранда, внизу під назвами предметів, які він читав, написано авторів підручників, за якими треба було вчити студентів (див. рис. 2). Для природничої історії це був Йоган Еркслебен, фізичної географії – Торбен Бергман, технології – Йоганн Бекман.

Йоган Христіан Еркслебен (1744–1777) – це відомий німецький натураліст, професор медицини в Геттінгені. Він цікавився фізикою, мінералогією, хімією, природознавством. У 1772 р. видав підручник “Початки природознавства” (“*Anfangsgründe der Naturlehre*”), який швидко став відомим у Європі. Лише в Австрії він мав декілька перевидань [14]. Крім книги Й. Еркслебена, у перелік дозволених книг із природничої історії згодом додали праці німецького лікаря, ботаніка й хіміка Йоганна Фрідріха Гмеліна (1748–1804).

Технологію вивчали за підручником, який написав Йоганн Фрідріх Бекман (1739–1811). Він у 1772 р. уперше у світовій науці вжив термін “технологія”, щоб назвати науку про ремесло, почав писати про технологію як окрему навчальну дисципліну та викладати її у вищій школі. У п'ятитомній праці “Про історію винаходів” (“*Beiträge zur Geschichte der Erfindungen*”, 1780–1805) він описав історію появи, тогочасний стан різноманітних машин, приладів і пристосувань, які використовували в ремеслі й домашньому господарстві, навів класифікацію винаходів. Для вищих шкіл Й. Бекмен написав “Принципи німецького землеробства” (“*Grundsätze der deutschen Landwirtschaft*”, 1769), “Посібник з технології” (“*Anleitung zur technologie*”, 1777), “Посібник з торгівлі та економіки” (“*Anleitung zur Handelswissenschaft*”, 1789) й інші книги.

Фізичну географію вивчали за підручниками Т. Бергмана (“*Bergmannii*”). Торберн Улаф Бергман (1735–1784) – це відомий шведський фізик, мінералог, географ, професор університету м. Уппсала. В 1758 р. він заснував Космографічне товариство (*Kosmografiska sällskapet*), одне з

перших у світі географічних товариств. У 1766 р. Т. Бергман опублікував шведською мовою підручник “Фізичний опис Землі” (*“Physick Beskrifning Ofver Jordklotet”*), який у Європі перекладено на декілька мов (данську, німецьку, російську). Перше видання німецькою мовою було в 1769 р. у м. Грайфсвальд, наступні – в 1780 р. і 1791 р. Ця книга важлива не лише для розвитку фізичної географії, а й геології. Автор також додатково проаналізував вплив живої природи на зміну земної поверхні [15]. Книга Т. Бергмана була настільки популярною, що в Німеччині були видання витягів із неї для використання в середній школі.

Автором першого австрійського підручника з фізичної географії для університетів був Людвіг (Лайош) Міттерпахер фон Міттербург (1734–1814) – угорський агроном, ботанік, зоолог, географ. У 1789 р. у Відні з’явився його підручник “Фізичний опис Землі” (*“Physikalische Erdbeschreibung”*) [16]. Не відомо, чи за ним вчив А. Гільтенбранд, однак ймовірно його використував Е. Кіршбаум. Л. Міттерпахер є також автором підручників з природничої історії. Ще у 1774 р. у Відні опубліковано його “Коротку природничу історію Землі” (*“Kurzgefasste Naturgeschichte der Erdkugel”*), а в 1799 р. в Буді видано “Компендіум із природничої історії” (*“Compendium historiae naturalis”*), один із найліпших університетських підручників із цієї дисципліни того часу.

Значення кафедри. Створена в 1784 р. кафедра природничої історії і фізичної географії – це перша кафедра в університетах України, в назві якої є “географія”. Раніше вважалося, що перші такі кафедри були в Харківському університеті. Згідно зі Статутом 1804 р. у ньому на філософському факультеті, поміж інших, створювалися кафедра всесвітньої історії, географії і статистики та кафедра історії, географії і статистики російської держави. Перша почала роботу в 1805 р., на ній викладали лектори Рейнош і Рейт, а з 1806 р. – професор Антуан Дюгур (А. Дегуров) й ад’юнкт Адамович. Друга – з 1807 р., коли її професором став Г. Успенський. З 1820 р. професором цієї кафедри був український письменник П. Гулак-Артемівський [17, с. 60–61].

У 1882 р., майже через сто років після появи в структурі Йосифінського університету кафедри природничої історії і фізичної географії, у Львівському університеті, також вперше в Україні, з’явилася вже особня окрема кафедра географії, яку очолив професор Антоній Реман.

Однак 1784 р. – це не перша згадка про професора географії в Україні. Посаду професора тоді часто надавали всім викладачам нижчих і вищих студій, які мали повну вищу освіту. Уперше в Україні професори географії з’явилися в середині XVIII ст. у системі єзуїтської освіти на граматично-риторичних студіях, а також у шляхетських колегіумах (*Collegium*

Nobilium). Зокрема, у Львівській академії єзуїтів у 1753/1754 н. р. професором поезики і географії був А. Філіпецький, який згодом став відомим римо-католицьким провідником [18]. У 1755/1756 н. р. у *Collegium Nobilium* єзуїтів у Львові професором французької мови, географії й історії католицької церкви був Антоній Бов'є [19].

Так само й розділи з фізичної географії в освітніх закладах України почали викладати ще в XVII ст. На філософських студіях єзуїтських колегіумів у курсі фізики був блок знань із метеорології (за Аристотелем), у якому студентів учили наук про Землю, зокрема фізичної географії [8]. У 1772 р. метеорологію ввели як окрему дисципліну в навчальному плані *Collegium Nobilium* єзуїтів у Львові [20]. Однак в 1773 р. Товариство Ісуса ліквідували, а всі його освітні заклади в Австрії закрили.

Попри створення кафедри природничої історії і фізичної географії, сталої традиції викладання географічних дисциплін у Львівському університеті тоді ще не сформувалося. Кафедра була менш важливою, як порівняти з іншими, екстраординарною. Її професори, А. Гільтенбранд і Е. Кіршбаум, не надто цікавилися своїми викладами. Наукою у Львові вони також не займалися. Студентів учили за затвердженими у Відні підручниками іноземних авторів. Натомість колегіум єзуїтів у Львові у XVIII ст. мав свою друкарню і видавав підручники, посібники, навчально-методичні видання з географії [21].

Йосифінський університет у Львові був типовим закладом вищої освіти доби освіченого абсолютизму. Його призначенням була передусім підготовка сумлінних державних службовців. У ньому не було академічної свободи, неодмінного атрибуту сучасного університету. У ньому навчалися здебільшого діти польської шляхти і німецьких чиновників, русинів було мало.

Доля кафедри у XIX ст. Розвитку географії у Львівському університеті суттєво завадило перетворення його у 1805 р. на ліцей, коли скоротили освітню програму і кількість кафедр на філософському факультеті. У вересні 1805 р. їх залишилося лише п'ять: логіки, метафізики і практичної філософії; математики; фізики; всесвітньої історії; науки релігії. У 1808 р. кафедру натуральної історії відновлено, разом із читанням технології та рільництва [3]. Однак не відомо в якому обсязі читали фізичну географію і чи взагалі її вивели як предмет.

У 1817 р. на основі ліцею відновлено університет (т. зв. “Університет Франца І”). У ньому також згадок про окрему дисципліну “фізична географія” на кафедрі природничої історії немає. Причиною, ймовірно, було розширення обсягу навчання географії у гімназіях. Тривалість викладів на філософському факультеті знову зменшено до двох років. Для

студентів, що навчалися власним коштом, природнича історія стала не обов'язковою. Роль предмета “Технологія” зменшилася, натомість зросло значення рільництва. У 1841 р. виділено окрему кафедру рільництва, у 1858 р. у Дублянах створено вищу рільничу школу.

Унаслідок чергової реформи середньої освіти (1849 р.) у гімназіях з'явився восьмий клас, у якому вчили предметів, які раніше читали на філософських факультетах. Збільшено обсяг годин на природничу історію. Роль кафедри природничої історії в університеті ще знизилася. На ній далі була лише одна посада професора, натомість на інших кафедрах уже вводили додатково посади ад'юнктів і доцентів. Останнім професором природничої історії у Львівському університеті, про якого згадує Л. Фінкель, був призначений у 1849 р. Гіацинт Лобажевський (пол. *Hiasunt Łobarzewski*, 1814–1862) [3]. Він був ботаніком за фахом, цікавився географією рослин, заклав університетський ботанічний сад. У 1852 р. створено кафедру зоології, у 1868 р. згадано професора мінералогії. Сенс мати окрему кафедру натуральної історії зник. Можливо її ліквідували після смерті Г. Лобажевського. Може бути також, що вона існувала до 1866 р., як це було у Відні [8], однак її предмети читав професор з іншої кафедри.

Висновки. У 1784–1805 рр. у Йосифінському університеті у Львові вперше в історії вищої освіти в Україні введено одразу ж декілька нових предметів і з'явилися відповідні кафедри і професори. Зокрема, в 1784 р. створено кафедру природничої історії і фізичної географії, яку очолив професор А. Гільтенбранд. За рік на ній уведено предмет “технологія”. У 1787/1788 н. р. назву посади А Гільтенбранда змінено на “професор природничої історії, фізичної географії і технології”, в 1789 р. технологію додано до назви кафедри. У 1792 р. кафедру природничої історії, фізичної географії й технології очолив Е. Кіршабум. Уже ближче до 1800-х років, до назви кафедри, ймовірно, додано ще один предмет – “рільництво”. Поява у XVII–XVIII ст. в університетах Європи кафедр із назвою, подібною до львівської, була наслідком розвитку природничих наук, а також розширення обсягу орієнтованих на практику предметів.

Кафедра природничої історії і фізичної географії, створена в 1784 р. у Львові в Йосифінському університеті, – це перша кафедра в університетах України, в назві якої є “географія”. Однак сталої традиції викладання географічних дисциплін, ведення географічних наукових досліджень у Львівському університеті вона не започаткувала. На заваді головно стали:

- перетворення в 1805 р. університету на ліцей;
- розширення обсягу вивчення географії у гімназіях, у яких додано теми з фізичної географії, які раніше вчили на філософських факультетах;

– поступовий розпад натуральної історії на осібні науки (ботаніка, зоологія, мінералогія), що зрештою призвело до ліквідації кафедри.

Подяка. Автор статті висловлює вдячність Кучинській Ірині Василівні, кандидату біологічних наук, доцентці, за допомогу в пошуку архівних матеріалів для написання статті.

Література:

1. Особова справа професора Гакета Бальтазара. *Державний архів Львівської області*. Фонд 26 “Університет ім. Яна Казимира у Львові”, опис 5 “Особові та пенсійні справи професорсько-викладацького складу та службовців Університету”, спр. 342. URL: <https://e.archivelviv.gov.ua/files/27258/>

2. Особова справа професора Гільтенбранда (Гільденбранда) Антонія. *Державний архів Львівської області*. Фонд 26 “Університет ім. Яна Казимира у Львові”, опис 5 “Особові та пенсійні справи професорсько-викладацького складу та службовців Університету”, спр. 424. URL: <https://e.archivelviv.gov.ua/files/27339/>

3. Finkel L. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869*. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów : Senat Akademicki Uniw. Lwowskiego, 1894.

4. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*: в 2 т. Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011–2014.

5. Андрохівич А. Львівське Studium Ruthenum. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: друкарня НТШ. Т. 131, 1921, с. 123–195; т. 132, 1922, с. 185–217; т. 136–137, 1925, с. 43–105; т. 146, 1927, с. 33–118; т. 150, 1929, с. 1–80.

6. Svojtka M. *Lehre und Lehrbücher der Naturgeschichte an der Universität Wien von 1749 bis 1849*. Berichte der Geologischen Bundesanstalt (Wien), Vol. 83, 2010, p. 50–64.

7. Качмар В. *Львівський університет у 1784–1918 роках: організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації: монографія*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021.

8. Steininger F., Angetter D., Seidl, J.. *Zur Entwicklung der Paläontologie in Wien bis 1945*. Geologische Bundesanstalt. Abhandlungen der Geologischen Bundesanstalt. 2018. Band 72.

9. Лозинський Р. Метеорологіка у Львівському колегіумі єзуїтів у XVII ст. *Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 7–9 травня 2020 р.). Чернівці: Видавничо-поліграфічне підприємство “МІСТО”, 2020, с. 66–71.

10. Descartes R. *Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences*. Plus la Dioptrique. les Météores. Et la Géométrie. Qui sont des essais de cette Méthode. Leyde : Impr. de Jan Maire, 1637.

11. Kants I. *Physische Geographie*. Mainz & Hamburg: bei Gottfried Vollmer, 1801–1805.

12. Kirschbaum E. *Rede auf das akademische Jahrsfest wegen Einführung der hohen Schule gehalten vor der versammelten Universität von Emmanuel Kirschbaum der allgemeinen Naturgeschichte und Technologie Professor zu Lemberg den 12 Dezember 1793*. Lemberg gedruckt bei Johann Thomas und Joseph Piller 1794.

13. Brzęk G. Historia zoologii w Polsce do 1860 roku. *Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności*, 2001, 3, 115–158. URL: <https://pau.krakow.pl/PKHN-PAU/pkhn-pau-III-2001-5.pdf>.

14. Erxleben J. *Anfangsgründe der Naturlehre*. Verlag: J. C. Dieterich., Göttingen, 1794.
15. Bergman T. O. *Physicalische Beschreibung der Erdkugel: auf Veranlassung der cosmographischen Gesellschaft verfasst*. Übers. v. Lambert Heinrich Röhl. 2 Bde. 3. Aufl. Greifswald, 1791.
16. Mitterpacher L. *Physikalische Erdbeschreibung*. Wien, Bey Chr. Fr. Wappler, 1789.
17. Багалеї Д., Сумцов Н., Бузескул В. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906.
18. Лозинський Р. Андрій Філіпецький – професор поетики і географії Львівської академії єзуїтів у 1753–1754 рр. (перша згадка про викладача географії у Львові). *Scientific Collection “InterConf”*, 95, 443–461. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.01.2022.046>
19. Łuszczak G. *Nauczyciele i wychowawcy szkół jezuickich we Lwowie 1608–1773*. Kraków: Wyd. WAM, 2010.
20. *Exercitationes literariae a mense septembri anni 1772 ad januarium 1773 habitae in Collegio Nobilium Leopoliensi Societatis Iesu*. Leopoli: Typis PP. Franc., [s.d.].
21. Лозинський Р. “Dywertymet z wesolo uczonych ...” (1731) – перший надрукований в Україні навчальний посібник з географії. *Grail of Science*, 2023, (26), 601–622. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.14.04.2023.110>

References:

1. Osobova sprava profesora Haketa Baltazara [Personal file of Professor Haket Balthazar] (n. d.). Fund 26 “Jan Kazimierz University in Lviv” (inventory 5, file 342). *State Archives of Lviv Region, Lviv, Ukraine*. Retrieved from: <https://e.archivelviv.gov.ua/files/27258/>
2. Osobova sprava profesora Hiltenbranda (Hildenbranda) [Personal file of Professor Antoni Hiltenbrand (Hildenbrand)]. (n. d.). Fund 26 “Jan Kazimierz University in Lviv” (inventory 5, file 424). *State Archives of Lviv Region, Lviv, Ukraine*. Retrieved from: <https://e.archivelviv.gov.ua/files/27339/>
3. Finkel, L. (1894). *Historia Uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869*. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. Lwów : Senat Akademicki Uniw. Lwowskiego.
4. Vakarchuk, I. O., Lozynskyi, M. V., Shust, R., & Kachmar, V.M. (Eds). (2011–2014). *Encyclopedia. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka* [Encyclopedia. Ivan Franko National University of Lviv]. (Vol. 1–2). Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
5. Androkhovych, A. (1921–1929). *Lvivske Studium Ruthenum* [Lviv Studium Ruthenum]. *Notes of the Taras Shevchenko Scientific Society*, 131 (1921), 123–195; 132 (1922), 185–217; 136–137 (1925), 43–105; 146 (1927), 33–118; 150 (1929), 1–80 [in Ukrainian].
6. Svojtka, M. (2010). *Lehre und Lehrbücher der Naturgeschichte an der Universität Wien von 1749 bis 1849*. *Berichte der Geologischen Bundesanstalt (Wien)*, 83, 50–64.
7. Kachmar, V. (2021). *Lvivskyi universytet u 1784–1918 rokakh: orhanizatsiini, osvithnonaukovi ta natsionalni transformatsii* [Lviv University in 1784–1918: Organizational, Educational, Scientific, and National Transformations]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
8. Steininger, F. F., Angetter, D., & Seidl, J. (2018). *Zur Entwicklung der Paläontologie in Wien bis 1945*. Geologische Bundesanstalt. *Abhandlungen der Geologischen Bundesanstalt*, Band 72.

9. Lozynskyi, R. (2020). Meteorologhika u Lvivskomu kolehiumi yezuitiv u XVII st. [Meteorology at the Lviv Jesuit College in the 17th century]. *Geography, cartography, geographic education: history, methodology, practice. Proceedings of the international scientific conference* (Chernivtsi, May 7–9, 2020), (pp. 66–71). Chernivtsi [in Ukrainian].

10. Descartes, R. (1637). *Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences. Plus la Dioptrique. les Météores. Et la Géométrie. Qui sont des essais de cette Méthode*. Leyde : Impr. de Jan Maire.

11. Kants, I. (1801–1805). *Physische Geographie*. Mainz & Hamburg: bei Gottfried Vollmer.

12. Kirschbaum, E. (1794). *Rede auf das akademische Jahrsfest wegen Einführung der hohen Schule gehalten vor der versammelten Universität von Emmanuel Kirschbaum der allgemeinen Naturgeschichte und Technologie Professor zu Lemberg den 12 Dezember 1793*. Lemberg gedruckt bei Johann Thomas und Joseph Piller.

13. Brzęk, G. (2001). Historia zoologii w Polsce do 1860 roku. *Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności*, 3, 115–158. Retrieved from: <https://pau.krakow.pl/PKHN-PAU/pkhn-pau-III-2001-5.pdf>.

14. Erxleben, J. (1794). *Anfangsgründe der Naturlehre*. Verlag: J. C. Dieterich., Göttingen.

15. Bergman, T. (1791). *Physicalische Beschreibung der Erdkugel: auf Veranlassung der cosmographischen Gesellschaft verfasst*. Übers. v. Lambert Heinrich Röhl. 2 Bde. 3. Aufl. Greifswald.

16. Mitterpacher, L. (1789). *Physikalische Erdbeschreibung*. Wien, Bey Chr. Fr. Wappler.

17. Bahalei, D., Sumtsov, N., Buzeskul, V. (1906). *Kratkii ocherk istorii Kharkovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniia (1805–1905)* [A Brief Outline of the History of Kharkiv University During the First Hundred Years of Its Existence (1805–1905)]. Kharkov: Tipografiia Adolfa Darre [in Russian].

18. Lozynskyy, R. (2022). Andrii Filipetskyi – profesor poetyky i heohrafii Lvivskoi akademii yezuitiv u 1753–1754 rr. (persha zghadka pro vykladacha heohrafii u Lvovi) [Andrii Filipetskyi – Professor of Poetics and Geography at the Lviv Jesuit Academy in 1753–1754 (the first mention of a geography teacher in Lviv)]. *Scientific Collection “InterConf”*, 95, 443–461. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.01.2022.046> [in Ukrainian].

19. Łuszczak, G. (2010). *Nauczyciele i wychowawcy szkół jezuickich we Lwowie 1608–1773*. Kraków: Wyd. WAM.

20. Exercitationes (n. d.). *Exercitationes literariae a mense septembri anni 1772 ad januarium 1773 habitae in Collegio Nobilium Leopoliensi Societatis Iesu*. Leopoli: Typis PP. Franc.

21. Lozynskyy, R. (2023). “Dywertyment z wesolo uczonych ...” (1731) – pershyi nadrukovanyi v Ukraini navchalnyi posibnyk z heohrafii [“Dywertyment z wesolo uczonych ...” (1731) – the first textbook on geography published in Ukraine]. *Grail of Science*, 26, 601–622. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.14.04.2023.110> [in Ukrainian].